

Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası ¹

Mehmet Beşikçi

İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 431 sayfa

ISBN 978-975-05-2750-0

Mehmet Beşikçi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı seferberliği üzerine hazırladığı doktora tezine dayanan kitabı *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak* İngilizce olarak basılmasının üzerinden 7 yıl geçtikten (Brill, 2012) sonra nihayet Türkçede. Bu kitabı eleştirel erkeklik çalışmaları için önemli kılan, erkeklerin savaş tecrübelerine ilişkin hafızalarının arşivlere ve diğer resmi kayıtlara çok fazla yansımaya kısmını su yüzüne çıkartmaya gayret göstermesi. Yaklaşık üç milyon erkeğin askere alındığı Birinci Dünya Savaşı'nın cephe hatıralarını 1914-1918 yıllarına odaklanarak araştıran Beşikçi, askerlere ait otobiyografik kayıtları kullanmakta, hatırat, günlük ve mektuplardan edinilen bilgileri birer "benlik belgesi" olarak askeri tarihin bir parçası kılmaya çalışmaktadır.

Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak, otobiyografik kaynakların kullanımı üzerine teorik bir tartışma ile başlıyor. Kitabın ilk bölümünde "aşağıdan tarih" kavramını değerlendiren Beşikçi, "benlik belgeleri"nin tarihçilerin ilgi alanına girmesinin kronolojisini çıkartıyor ve otobiyografik kaynaklara yaklaşımdaki sorunların altını çiziyor. Arşiv

¹ Bu yazı, *Bir Düşün Gecesi*'nde asker imgesinin etrafındaki iktidar alanına benzer bir alanı kendi etrafında kurmaya çalışan entelektüel erkeği konu edinerek, asker-sivil ikiliğinin önemini yitirdiği bir toplumun çıkmazlarını ele alması ve sadece 1970'ler için değil, bugün için de hayati önem taşıyan bu konuyu irdeleyerek askeri düzene tezat oluşturmayan sivillikler de olabileceğine ilişkin uyarısını romanının merkezine yerleştirmesi nedeniyle yakın tarihte kaybettiğimiz Adalet Ağaoglu'nun (23 Ekim 1929-14 Temmuz 2020) hatırasına adanmıştır.

belgelerine ilk andan şüpheyle yaklaşılmazken otobiyografik belgelere ilişkin bir güvensizliğin çok kolay yürürlüğe sokulduğunu ifade eden yazar, resmî belgelerin tek boyutlu bilgisinin kişisel tanıklıklarla desteklenmesinin önemini hatırlatıyor. Bu bölümde, hafıza-tarih ilişkisi üzerine yürütülen teorik tartışmalar da gözden geçiriliyor. Kolektif hafıza (Halbwachs) kavramını ve ona atfedilen pozitivist önemin yanıltıcılığını (Ricoeur), otobiyografik sözleşme (Lejeune) kavramı üzerine olan tartışmaları, otobiyografik metinlerin edebi metinlerden farkını ve sözlü tarihin önemini çeşitli kuramcılara referanslarla değerlendiren Beşikçi, tarih araştırmalarında şahsi belge/resmî belge ayrımı üzerine odaklanan soruları açıklıkla ortaya koyuyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı askerine ilişkin kayıtların nitelik ve nicelik bakımından incelendiği ikinci bölümde, 896'sı matbu 1466 otobiyografik metne ulaşıldığını öğreniyoruz. On yıllık savaş döneminin genel çerçevesini oluşturan bu benlik anlatılarına ilişkin kapsamlı bir kaynakçanın henüz oluşturulmadığını belirten Beşikçi, ulaşılan metinlerin cephelere, rütbelere, otobiyografik metin türüne göre nasıl dağıldığını grafiklerle açıklıyor. Okuryazarlık oranının %10ların üzerine çıkmadığı tahmin edilen Osmanlı'da, yaşadıkları döneme ilişkin hatırat kaleme alan kişilerin bu belgeleri oluşturma nedenleri üçüncü bölümde ele alınıyor. Üçüncü bölümde Beşikçi, bu metinlerde ulus kimliğine katkı sunma, savaş tecrübesini gelecek nesillere aktarma, gençlerin rejimi sahiplenmelerini sağlama gibi amaçlar tespit ediyor ve resmî hafızada sansürlü kimi konularda (örneğin Sarıkamış vb.) otobiyografik metinlerin tarihe yaptığı katkının altını çiziyor.

Beşikçi, dördüncü bölümde Osmanlı ordusundaki kozmopolitliği detaylandırıyor ve gayrimüslim askerlerin hafıza kayıtlarına odaklanarak etnik ve dinî çeşitliliğin metinlere nasıl yansındığını konu ediyor. Bu bölüm, çok dilli bir toplumdan asker toplayan Osmanlı sisteminin, Türkçe bilmeyen erlerin savaş atmosferinde yaşadıkları sıkıntıları nasıl aşmaya çalıştığını ve kimi askerlerin (örneğin Çerkesler) kendi kimliklerini anlatılarında nasıl silikleştirdiğini aktarıyor. Beşikçi, sonradan Ankara Hükümeti'ne tavrı alan Çerkes Ethem örneği üzerinden, silinen veya

belirsizleştirilen etnik kimliğin yeri geldiğinde pejoratif bir anlam içerecek şekilde devreye sokulabildiğini de gösteriyor.

Savaşın farklı cephelerinin ele alındığı ve bu cephelere ilişkin hatıratın karşılaştırıldığı beşinci ve altıncı bölümlerde, askerlerin cephelerde yaşadıkları sorunlarla nasıl baş ettikleri konu ediliyor. Beşikçi, iâşe, ulaşım ve hijyen problemlerini, cephe savaşında ölümlerin defnedilmesi için yapılan geçici ateşkesleri inceliyor ve “psikolojik stres” olgusunu değerlendiriyor. “Gülle şoku” (shell shock) olarak adlandırılan ve savaş nevrozunun bir araştırma alanı olarak belirginleşmesine neden olan tepkilerin metinlerdeki yansımalarını inceleyen Beşikçi, hiç sıra izni alamayan, zor koşullarda hayatta kalmaya çalışan askerlerin moral ve motivasyon sağlamak için yaptıkları aktiviteleri de irdeliyor. Askerlerin savaş sonrası hayata uyum sağlama mücadelelerine de değinen bu kitap, cephedeki insan hikayelerinin daha önce derinlenmesine incelenmemiş bir boyutunu, hafıza tartışmalarının merkezine titiz bir şekilde yerleştirerek sona ermektedir.

Mehmet Beşikçi'nin otobiyografik metinlere yaklaşımındaki dengeli tavır, onları hızlıca resmî tarihin karşı kutbuna yerleştirmemek gerektiği konusundaki uyarıları son derece önemli. Bununla birlikte, bu kitabın önemli bir eksiği var. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*'ta asker erkeklerin cephe hatırları ele alınırken “erkeklik” problematize edilmiyor. Yazar, Osmanlı ordusundaki askerlerin yekpare bir bütün olmadığını, cepheden cepheye, rütbelere, demografik unsurlara dayalı olarak farklı savaş tecrübelerinin yaşandığını sık sık vurgulamasına karşın, bu farklılaşma vurgusunu toplumsal cinsiyet boyutuna taşıyor. Kitapta, savaşın cephedeki erkekler üzerindeki etkilerinin farklılaştığını görüyor ama bunları teorik bir tartışma ile yan yana getiremiyoruz. Zira, bu kitapta, teorik çerçeve “resmî belge olarak tarih” tartışması etrafında kuruluyor ve bir ölçüde de “kolektif hafıza”, “sosyal hafıza” ve “gülle şoku” tartışmalarında kendisini gösteriyor. Beşikçi, “erkekliklerin teorisi”ni dışarıda bıraktığı için, “gülle şoku”nun açtığı ve bizi son derece verimli tartışmalara ulaştırabilecek kapıdan içeri adım atmamış oluyoruz. Bu büyük emek verilmiş araştırma, savaşın cinsiyetli bir problem olduğunu

savunan kuramcılarını tartışma masasına davet etmeyerek çok önemli bir sandalyeyi boş bırakmış oluyor.

Oysa yarım asrı geçkin bir tarihi olan eleştirel erkeklik çalışmaları alanının zeminini oluşturan “hegemonik erkeklik” tartışmalarında, erkekliklerin sürekli yeniden ziyaret edilmesi gereken dinamik kurgular olduğu çoktan tespit edilmiş ve buradaki meselenin kimliklerimizi çevreleyen güç ilişkilerinden ayıramayacağı kanısına varılmıştı. Savaşta psikolojik sorunlar yaşayanların zaten zayıf bünyeli erkekler olduğu ön kabulü, sık yaşanan isyan vakaları ile yan yana getirilecek olursa, Birinci Dünya Savaşı’nın cephelerinde *gerçekten* nelerin yaşandığının tartışıldığı ve erkeklik teorileri sandalyesinin boş bırakıldığı bu masa devrilebilir. Cepheden kurtulmak için kendi elini veya ayağını vuran, bu “korkakça” davranışları nedeniyle kurşuna dizilmeleri emredilen askerlerden birini vurmaya gönüllü el vermeyen Çanakkale 42. Alay komutanı Binbaşı Ahmet Nuri [Diriker] beyin “kardeş kurşunu ile ölmektense düşman kurşunu ile şehit olmasının daha iyi” (272) olduğunu söylediği ve el bombası ile taarruza gönderdiği neferin bir türlü ölmediğini ve üç defa gel-git yaparak düşman siperlere en fazla zararı verdiğini, sonunda da onbaşılığa yükselerek harp madalyası almaya hak kazandığını anlattığı hatıraları, erkekliğin yıkılıp yeniden kurulan, sosyal baskı ile şekillenen, değişen ve dönüşen bir olgu olduğunu ve klasikleşmiş kahramanlık hikayelerine yeni bir gözle bakmak gerektiğini hatırlatmaktadır.

Beşikçi, Binbaşı’nın anısını aktararak, aslında cephede erkeklikler arasında yaşanan “iç savaşı” görünür kılmış oluyor. Ancak bu çalışma, o “iç savaşa” odaklanan ve Pandora’nın kutusunu açarak erkeklerin *mahremiyetine* ulaşan çalışmalardan değil. Cephede çekimser duran, kendisini sakınan askerlerin “korkak”lıkla suçlanmasına ilişkin tespitler ve Binbaşı’nın hatıralarında yakalanan bu dönüşüm öyküsüne yer vererek Beşikçi, erkeklik meselesine doğru bir adım atmış oluyor aslında; ama tarih, hafıza, benlik anlatıları konularını teorik tartışma ile genişletmesine karşın erkeklik meselesini benzer bir şekilde genişletmeyi tercih etmiyor. Böylece savaşın psikolojik olumsuzluklarını ancak dolaylı yoldan yazıya geçirebilen erkeklerin, kendilerini “güçsüz hissetmelerine” izin verilmeyen bir kültürdeki tutsaklıkları sürdürülmüş oluyor. Beşikçi’nin

gayrimüslim askerlere, şimdiye kadar çalışılmamış otobiyografik metinlere, söylenemeyenlere uzanan dikkati, cepheadeki erkeklik hiyerarşisinin ulus-devlet ve makbul vatandaş denklemini oluşturan temel unsur olduğunu gözler önüne sermektedir; ancak hikâyenin bütününe ulaşabilmek için erkekliği de teorik olarak konuşmaya başlamak gerekiyor. Erkeklerin yekpare bir bütün olmadığı konuşmaya başlandığında, aslında resmî tarihte görülmeyenleri incelemek adına çok önemli bir zemin oluşmuş olacak. Gerçek bir “aşağıdan tarih” yazılacaksa, normatif erkeklik beklentilerine uymayanların deneyimlerini de etraflıca değerlendirebilmeliyiz. Tabii her şeyden önce erkekler bunları hatıralarında yazabiliyor olmalılar.

Çimen Günay-Erkol
Özyeğin University